

A jugoszláviai (vajdasági) magyar nyelvű történetírás (társadalomtudományok) újraindulása 1918–1941 között

A trianoni békeszerződés értelmében a történelmi Magyarország területének – Horvátország és Szlavónia nélkül – 6,5%-a, 21 ezer km²: a Mura-vidék, Muraköz, Duna-Drávaszög, Bácska, a volt Temesi Bánság egyharmada, 1,5 millió lakossal, kiknek közel egyharmada volt magyar,¹ az 1918. december 1-jén kikiáltott Szerb–Horvát–Szlovén Királyság részévé vált.

Annak ellenére, hogy a két háború közötti időszakban a magyar–jugoszláv államközi viszony – az 1921-es restaurációs kísérleteket és az 1934-es marseillesi királygyilkosságot követő néhány hónapot leszámítva – korrektnek, sőt jónak volt mondható, a kisantant megosztására törekvő magyar kormányok és maga Horthy is többször tettek kísérletet baráti viszony kialakítására a királyi Jugoszláviával, *a magyar kisebbség helyzete ott volt a legrosszabb a szomszédos államok közül*, gazdasági, társadalmi-politikai és művelődési szempontból egyaránt.

A szerb katonai parancsnokság első intézkedései között szerepelt a *magyar intézményrendszer felszámolása*: a magyar tannyelvű középiskolák bezárása, a politikai pártok, a színházak, a művelődési egyletek, kaszinók működésének, a magyar és német nyelvű lapok megjelenésének betiltása.² A magukat magyarnak valló állami alkalmazottak, értelmiségiek túlnyomó többsége – részben budapesti biztatásra – megtagadta a hűségeskü és a nyelvvizsgák letételét, s a területnek harmadára csökkent Magyarországra költözött.³ Sokakat, főleg lelkészeket, később utasítottak ki. Mivel a Jugoszláviához került területeken korábban sem működött magyar felsőoktatási intézmény, a magyar szellemi életet pótolhatatlan veszteségek érték, s különösen a tudományok terén mindent előlről kellett kezdeni. A lehetőségeket behatárolta az állami támogatás, az intézményi keretek hiánya, a befogadó közeg, a magyar nyelvű polgárság-értelmiség (középiskolai tanárok) megritkulása, elszegényedése, a kisebbségek gazdasági helyzetét, életfeltételeit rontó földreform és adórendszer, s különösen a királyi diktatúra nyíltan szerbesítő, kisebbségellenes politikája.

Vitatkoznunk kell Szenteleky Kornél jól ismert megállapításával, hogy a zsiros vajdasági föld csak disznóhízalásra alkalmas, s rajta nem fejlődhet ki igényes szellemi tevékenység. 1872-ben Temesváron megalakult a „Dél-magyarországi Történelmi és Régészeti Társulat”. Egyik alapítója és titkára, vezető-irányító személyisége Szentkláray (Nedić) Jenő, törökbecsei plébános, temesvári tanár, kanonok volt – időtálló, színvonalas művei mindegyike Dél-Magyarország történetének különböző korszakaival foglalkozott.⁴

A bánági társadalomtudósok – valamennyien 2-3-5 nyelven írtak és publikáltak – munkáit túlnyomórészt a temesvári csanád-temesi egyházmegyei nyomda és a Nagybecskereken működő Pleitz-kiadóház jelentette meg. Ez utóbbi fénykora Szabó Ferenc (eleméri plébános, becskereki prelátus) szerkesztőségének idejére esik: 1905-ig a Történelmi, Néprajzi és Földrajzi Könyvtár sorozatnak 80 kötete jelent meg, elsősorban helyi szerzők művei,⁵ melyek többsége úttörő jellegű volt és európai színvonalon állt, különösen a földrajzi sorozat. A magyar, az európai és a világtörténelmi tárgyú munkák közül kiemelkednek azok, amelyek a Bánáság és a Balkán történelmével foglalkoznak.⁶

A torontáli és temesi szakemberek az akkori Magyarország szociológiai-szociográfiai és néprajztudományának és népszerűsítőinek élvonalába tartoztak. Innen indult Farkas Géza, Fináczy Ernő, Poznan Jolán.⁷

A *Délvidéki Lapok* (Pancsova, Gráber László), a *Délvidéki Újság*, a *Nagybecskereki Hirlap*, az *Unser Blatt* (Becskerék, Várady Imre), a *Neue Werschet-zer Zeitung*, a *Volksblatt* (Pancsova, Abay János), a *Srpski Glas* színvonalas lapok voltak, melyek teret adtak tudományos értékű közleményeknek is. S ami elűt a dualizmus kori Magyarország mágnás- és dzsentriigazgatás alatt álló vármegyéjéről kialakult képtől: a törökbecsei Tallián Béla torontáli és Jankó Ágoston temesi alispánok kiváló szakemberek voltak, akik évente több száz oldalas, gazdaságtudományi-szociológiai értékű jelentéseket írtak, statisztikai táblázatokkal.

Az 1913-ban Budapesten megjelent „Nemzetiségi Ismertető Könyvtár” 10 kötete közül hármat torontáliak (Czirbusz Géza: *A dél-magyarországi németek, bolgárok* – ez utóbbi már 1882-ben megjelent Temesváron, – Juga Elemér-Velimir: *Szerbek*) írtak.⁸ 1883-ban Zomborban 177 taggal megalakult Bács-Bodrog vármegye Történelmi Társulata. A megyeházán működött: államsegéllyel ásatásokat végzett, megyei múzeumot létesített 1885-ben⁹ (amelynek gyűjteményét 1945-ben a Fernbach-kastélyban helyezték el); javaslatot terjesztett az országgyűlés elé a bácsi vár megmentésére; évkönyvének 33 évfolyama jelent meg.¹⁰ A milleniumra Borovszky Samu szerkesztésében (hiányosan) megjelentetett „Magyarország vármegyéi és városai” sorozat Bács megyei két kötete túlnyomórészt helyi: zombori, bajai, szabadkai, újvidéki, verbászi értelmiségiek közös alkotása (Budapest, 1909).

Mindennek a magyar tudományosság egészéhez kapcsolódó, de sajátos helyi színeket és értékeket is felmutató tevékenységnek vetett véget az impériumváltozás.

Jellemző példája ennek a Fehértemplomon született, Versecen élt neves régész, helytörténész, muzeológus, Milleker Bódog-Félix, aki kiterjedt ásatásokat folytatott, különösen a Bánságban: 1918-ig 3 nyelven írt és publikált,¹¹ utána már csak németül és szerbül.

Az Újvidéken 1928–1940 között megjelent *Glasnik istoriskog društva u Novom Sadu*, jóllehet a Bács-Bodrog vármegyei Történelmi Társulat hagyományait folytatta, csak szerb és német nyelvű tanulmányokat, cikkeket és ismertetéseket közölt. E tanulmányok kiterjedt és magas színvonalú helytörténeti kutatásokról tanúskodnak,¹² de a folyóirat nem válhatott a magyar nyelvű és témájú tudományos közlemények fórumává; annál inkább helyt adott a szerb nacionalizmus akkori és múltbeli megnyilatkozásainak, a békerendezés tudományos igazolásának.¹³

A szülőföldjükön maradtak közül a zombori Frey Imre numizmatikus tevékenysége említésre méltó: magyar és szerb nyelvű tanulmányai jugoszláviai és külföldi szakfolyóiratokban jelentek meg.¹⁴

A magyarországi tanácsköztársaság bukása után sok baloldali, többnyire zsidó származású újságíró és más tollforgató emigrált a szerb megszállás alatt lévő Pécsre és Bajára, majd ezek kiűritését követően (1921. augusztus) a Vajdaságban tevékenykedtek, és meghatározó szerepük volt a *Híd* című folyóirat (1934–1941) arculatának kialakításában. Kiemelkedik közülük a bánáti születésű *Löbl Árpád*, aki Lőrinc Péter, Láng Árpád és Žarko Plamenac néven is publikált. Egyetemi tanulmányait Budapesten kezdte, majd Belgrádban fejezte be, és tudományunk szerint az egyetlen, akinek történész végzettsége volt a korszakunkban *magyar nyelven* (is) *történelmi műveket* Jugoszláviában megjelentető szerzők közül. Két tanulmánya: „A magyar jobbágyság kialakulása” és az „Erdély múltja és jelene” a *Híd* Könyvtár 3., illetve 9. füzeteként jelent meg, 1939–1940-ben. Szerkesztője volt a tanáregyesület közlönyének, a *Glasnik profesorskog društva*nak.

Az e körhöz tartozók közül elsőnek *Császár Géza* jelentkezik önálló kiadvánnyal még 1921-ben: „*Baranya 1918–21*” (Novi Sad, 1921). A menekülés után, az emigráció első napjaiban sebtében papírra vetett gyenge és zavaros pamflet. A tehetetlen düh, elkeseredés és kiábrándultság hevében gyalázza Horthy ellenforradalmi rendszerét, ideológiáját, a – szerinte – kegyetlenkedéssel és gyilkosságokkal rendet teremtőket. Bár a Károlyi-féle polgári forradalom híve és baloldali szocialista, mindenkit támad és elítél: a szakszervezeti bürokratákat, Linder Bélát, a kommunistákat s különösen Hevesy Gyulát, Radovanović városparancsnok statáriumát, a várost a fehér különítményeseknek átjátszó Gosset angol ezredest, a kereszténydemokratákat és a katolikus egyházat – megtehetővé mindezt jó néhány valótlan állítással.¹⁵

Havas Károly (magyarosított név) nevén jelent meg a *Cárok uralma – a cárok pusztulása* (Minerva, Subotica, 1936) című esszészerű összeállítás, amelyről az a benyomás alakul ki az olvasóban, hogy valószínűleg egy korabeli angol mű „magyarítása”, vagy legalábbis angol forrás(ok)ból merített a szerző.¹⁶

A ma embere számára is érdekes, sőt izgalmas olvasmány nem elsősorban II. Miklós és családja kivégzésének leírása, hanem a cári és az azt felváltó „bolsevista” önkényuralom közötti megdöbbentő párhuzamok, azonosságok miatt.¹⁷ „...Az abszolutizmusnak nem volt szüksége tisztességes emberekre... mert (azok-nak) volt véleményük, volt meggyőződésük...” (33. o.). „Az orosz élet mindig felemás volt, európai máz alatt ázsiai barbárság.” (161. o.) A konstrukciós perek idején ennek a megállapításnak a bátorságát és igazát nem lehetett vitatni. Az I. világháborús hátországi állapotokról szóló fejezetben (címe: „A nagy rendetlenség”) leírt jelenségek mindegyikét megtalálhatjuk a mai Szovjetunióban.¹⁸

Teljesen más világba vezet a Mikszáth-epigonnak tekinthető *Sz. Szigethy Vilmos* történetfűzére: *A vármegyeház kapujából – Sorok a régi torontáli urakról* (Jugoszláviai Magyar Könyvtár, szerk. Strelitzky Dénes¹⁹ II. k. Szubotica, 1933. Uránia, Noviszád). Az egyenetlen színvonalú anekdoták közös alaphangja a nosztalgia a nem is olyan távoli, de végérvényesen letűnt régi világ iránt, amikor még együtt mulattak-duhajkodtak a torontáli áldzsentrik, magyarok, svábok, szerbek, horvátok, románok, szlovákok és zsidók. Igaz, abban a Torontálban csaknem korlátlan hatalma volt a dúsgazdag Csekonicsoknak, Dungyerszkieknek, akik még a vármegyének, főszolgabíróknak is parancsoltak, és Hertelendy főispán minden választáson „...pontosan beszállította a maga 13 mamelukját”, de egészében emberibb volt az a patriarchális világ, amelyben – s ezt sugallják a könyv lapjai – nyoma sem volt nemzetiségi vagy felekezeti ellentéteknek, és Rónay Jenő főispán tegeződött Weisz Izidor boltossal, a Ferenc József rend lovagjával. A kulcsmondat: „...Hallatlanul boldog, nyugodalmas, gondtalan idők voltak azok a régiiek (137. o.), (különösen)... amikor nézem és látom ezt a mai eszeveszett világot, amikor a páratlan gazdagságok mellett ordítva üvölt a szegénység...” (104. o.). Igazi történelmi téma csak elvétve fordul elő, az is a népmonda szintjén,²⁰ de nem is ez a lényeg, hanem az, hogy akkoriban német nyelvű plakát hívhatta a társaság úri tagjait az Ellmer-beli „csodálatos sváb bálók”-ra, és például állítja Petőfi és Jókai barátját, a Honvédelmi Bizottmány jegyzőjét, Lauka Gusztávot, ki élete utolsó két évtizedét a becskerekai megyeházán töltötte, s aki „...az elsők között volt, akik a vidéki életet festették, s ébren tartották az érdeklődést az irodalom iránt” (55. o.).

Az anekdoták hősei – alispánok, főispánok, Talliántól Bottkáig – szinte egyszerre, a 20-as évek elején hagyták itt azt a világot, amelyben már nem ők voltak az urak; behaltak abba, ami pátriájukkal történt.

Az újrakezdésben, a társadalomtudományok művelésének ösztönzésében és az elkészült írások megjelentetésében kiemelkedő szerepe volt – intézmények és társaságok híján – a szellemi élet központjaiban, mindenekelőtt a Szabadkán, Újvidéken, Zomborban és Nagybecskerekén megjelenő *napilapoknak*, már csak azért is, mert a lap- és könyvkiadók legtöbbször intézményileg és személyileg is azonosak voltak.²¹ Kevésbé ismert tény, hogy a magyarországi liberális újságírás fénykorában, az I. világháború előtti évtizedekben a szabadkai *Bácsmegyei Napló* a legjobban szerkesztett vidéki lap volt.²² 1924-ben és 1928-ban megjelentett két *almanachja* első ízben adott lehetőséget társadalomtudományi írások gyűjteményes megjelentetésére. *Gráber László*, az 1922-ben megalakult (és többször, végérvényesen 1929 januárjában betiltott) Jugoszláviai Magyar Párt egyik társelnöke tanulmányában *a jugoszláviai magyar kisebbség helyzetét és politikai küzdelmét elemzi*.²³ Megállapítja, hogy „...fajtilag öntudatos, politikailag iskolázott egységes magyar tömegekről nálunk sajnos nem lehet beszélni... jelentékeny részük az elhibázott agrárreform folytán teljességgel elproletarizálódott”. Összehasonlítva a romániai és csehszlovákiai magyarsággal, számában és vezető rétegét tekintve is leggyöngébb. Nekik a szavazati jogért is meg kellett küzdeni, de azzal nem tudtak élni, és a magyarság passzivitásba szorult, amely nem más, mint tehetetlenség és kétségbeesés szülte politikai öngyilkosság. Ennek egyik oka, hogy nincs partnerük a többségi nép vezetői között.²⁴ A jugoszláviai magyarságnak „...ez a kicsiny, gyöngé és nem önálló parlamenti képvisellete²⁵ olyanokkal áll szemben, akiket fel kell világosítani... hogy az *anyanyelven való tanítás, a magyar jegyző a magyar községben nem államfelforgatás és nem hazaárulás*. A követelmények felállításánál ne az legyen az alap és elv, hogy ezt követeli a kisebbségi szerződés, hanem az, hogy *amit kérünk, azt tényleg élvezte a szerb nép, mint kisebbség a magyar impérium alatt*. (Kiemelés tőlem – A. L.) Volt színháza, gimnáziuma, tanítóképzője, egyházi és iskolai autonómiája, papneveldéje, szabad nyelvhasználat az önkormányzatban, a helyi közigazgatásban és a bíraskodás minden fokán.”²⁶ A térségünkben uralkodó állapotokra jellemző, hogy ezek a megállapítások és igények több mint 60 év múltán is időszerűek...

A kötetben még három, témánk szempontjából figyelemre méltó írás jelent meg: „A Vajdaság geopolitikai helyzete és a kisebbség” (Török Árpád); „A kisebbségi újságírás hősora” (Komor Mihály) és „A dunai hajózás és a vele összefüggő feladatok”.

A *Jugoszláviai Magyar Újság* 1933-ban cikkpályázatot hirdetett „...a községek és városok történelmi, társadalmi, szociális, gazdasági, etnográfiai és egyéb adatainak felkutatására s kidolgozására” (5. o.). A felhívásra – december 16-ig – 58 pályamunka érkezett be, amelyek közül 33-at könyvben is megjelentettek a Jugoszláviai Magyar Könyvtár XI–XII. köteteként.²⁷

Kétségtelen, hogy ez a gyűjteményes kiadás a két világháború közötti vajdasági magyar nyelvű társadalomtudományi tevékenység legnagyobb volumenű, ám egyenetlen színvonalú terméke, s műfajilag-tematikusan is igen vegyes.

A kizárólag vagy túlnyomórészt történelmi összefoglalások közül kiemelkedik Schwáb Bernát: *Neoplanta-Noviszád* (I/9–16. o.), Esztergomi Iván: *Rew-Kenesától Sztáranizsáig* (I/123–133. o.), Lászlóffy Imre: *(A) Bánát az őskorban* (I/135–141. o. forrásmegjelöléssel), Lászlóffy Imre: *(A) Bánát néprajzi története* (II/143–151. o.), Gonda László: *Pancsevo város történeti múltjából* (I/142–147. o.), Lukinics Vince: *Bóka* (II/8–18. o.) forrásmegjelöléssel), Lukinics Vince: *Itebej, az őskorszaktól napjainkig* (II/129–135. o.), Markovics István: *Szombor* (II/34–39. o.), Börcsök Erzsébet: *Az Alduna vidéke* (II/88–95. o.), *A csángók letelepítése Djurdjevo-Székelykevény 1883–1889.*

A cikkek egy jelentős része a települések történetének többé-kevésbé szakszerű ismertetésével kezdődik, majd bemutatja az akkori állapotokat. A szerzőt néha elragadja mesélő kedve, előtörnek édes-bús gyerekkori emlékei, vagy népmondát, anekdotát fűz a történeti leírásba.²⁸ A helytörténeti részek – mint majd a később tárgyalandó helytörténeti monográfiák – csaknem azonos felépítésűek: őskori, római-, népvándorlás kori leletek, honfoglalás – a magyarok betelepítése; a középkori oklevelek tanúságai, az egykori birtokosok nevei-pörei; a szomszédos – elpusztult – falvak ismertetése; a török idők pusztításai, a szerbek megjelenése, a szervezett telepítés, templom-, iskola- és községháza-építés, természeti katasztrófák.

A harmadik csoportnál a néprajz dominál: a népszokások, népviselet, életmód, étkezések leírása, de olvashatunk a Bezdán környéki sváb községek befelé fordulásáról, antiszemitizmusáról is.²⁹

Utoljára hagytuk a sehová sem sorolható, írói ambíció szülte leírásokat,³⁰ a művelődéstörténeti értékű, valamint a társadalmi életet bemutatókat.³¹

A korszakunkban megjelent *helytörténeti monográfiák* közös vonása, hogy a templom felépítésének évfordulójára a lelkész megírta az egyházközség s vele természetesen a település történetét. Általában néhány oldalas alkalmi kiadványokról van szó, az akkori gazdasági-társadalmi viszonyok bemutatásával. Legjobb darabja Gachal János: *Debeljácsi emlékkönyv 1838–1938* (Petrograd, 1938).³² A legrészletesebb, 124 oldalas, feldolgozás: Dévay Lajos – Gyarmati Sándor: *Nagy idők sodrában – A Sztáramoravicai ref. ker. egyház és község története, 1786–1936.* Subotica, 1936.

Bár a történelmi leírások a legterjedelmesebbek (kár, hogy több részre vannak szakítva,³³ s a drámai eseményekre: 1848–1849, 1918 csak néhány szavas utalást találunk), a munka igazi értéke szociográfiai jellegében és adatgazdagságában van, mert meglepően sok korabeli dokumentum és feljegyzés maradt az utókorra. Így rigmusba szedve a település és templomépítés története az elől-

járók nevével és a községre vonatkozó adatokkal – ezt 1815-ben helyezték el a toronygombban; tanítói díjlevél 1790-ból, 1808-ból, 1852-ből, 1872-ből, 1908-ból; iskolaletár 1805-ből. Az 1785-től hiánytalan anyakönyvek ismertetésénél elkerülhetetlenül előjön a fogyás, az egykézés, (amely) „...nagy mértékben az önbizalom megtántorodása. A magát halálra ítél családnak és népnek nincs jövője”: 150 év alatt 70 család halt ki. A fogyás további oka a kivándorlás és új telepre (Szapáryfalva – Tipari; Románia) költözés.³⁴ Sokan jártak Németországba szezonmunkára. Érdekes színfolt a móringlevelek ismertetése. 453-an tértek ki, túlnyomórészt nazarénusnak, de a „nemzetközi szociális elvek”-et vallók és az egyházi terhektől szabadulni igyekezők is. 409-en tértek át, főként a községbe beházasodó katolikusok. A hősi halottak száma 164. Itt is találkozunk a monográfiák nagy részében (Magyarkanizsa, Szaján) olvasható panasszal, hogy a nagypapák maradiságból, vagyonféltésből a vasútépítés ellen szavaztak, így Moravica is csak 1908-ban kapott szárnyvonalat az oda tervezett (szeged–)szabadka–zombor–vukovári(–zágrábi) fővonal helyett. 1920 után a nagybirtokosoktól elvett 2300 holdra 226 likai dobrovoljácot telepítettek (összesen 938 főt), akik két zárt kolóniát alkotnak.³⁵ 200 orosz emigráns is érkezett (Vrangel katonái és tisztjei), de azok közül csak néhányan telepedtek meg a faluban. A kötetet a vagyoni viszonyokról,³⁶ az egyházi és polgári egyesületekről, körökről, majd a népviseletekről, népszokásokról szóló ismertetés zárja. Hasonló munkák: Szabadka Gyula: *Skorenovac története*. Kovin, 1936; Herresbacher Dénes: *Szaján története*. Subotica, 1926.

A helytörténeti művek egy másik csoportja társadalmi egyesületek, hitközségek és templomépítés történetét dolgozza fel, mint:

Novoszel János: *A szentai Gazdakör 50 éves fennállásának története*. Senta, 1933.

Emlékkönyv: a Noviszadi Polgári Magyar Daloskör négy évtizede. Noviszád, 1938.

Lackner János: *A szubotcai evangélikus templom építésének rövid története*. 1925.

Guttmann Simon: *A szombori zsidók története*. Szombor, 1928.

Radó Imre – Mayer József: *A noviszádi zsidók története*. Noviszád, 1930.

Az 1930-as években induló *folyóiratok* (*Kalangya*, 1932; *Híd*, 1934) már rendszeres megjelenést biztosítottak – az irodalmi alkotások elsőbbsége mellett – a társadalomtudományi, főképpen a szociográfiai írásoknak. „...Életbevágóan fontos dolog, hogy megismerjük földünk és népünk lelkét...” – írta 1933-ban a *Kalangyában* Szenteleky.³⁷ A meghirdetett program ellenére 1936 végéig csak néhány ilyen írással találkozunk, „...így pl. a néprajzi gyűjtésről, a jugoszláviai magyar képzőművészeti céh megteremtésének szükségességéről, az erdélyi és vajdasági magyarok életkörülményeiről, a falukutatás szempontjairól.”³⁸ Fő oka

az volt, hogy az 1935/36-os, már összeállított szociológiai tematikus számot a cenzúra nem engedte megjelenni.³⁹ 1937-től megszaporodnak a kisebbségi kérdéssel foglalkozó tanulmányok, a magyar–jugoszláv viszony javulásának, s ebből következően a cenzúra enyhülésének következményeként.⁴⁰

Szegedi Emil első megállapítása: a kisebbségi magyar élet szervezetlen; a kormányzat által tett engedményeket kihasználva *meg kell indítani egy egységes közművelődési és gazdasági mozgalmat*. Ehhez azonban ismerni kellene a közömbös, kis részben „...fasizálódott (és)... bolsevizálódott magyar tömegek helyzetét, viszonyait, életformáit. Adatokra volna szükség. Rendszeres falu- és társadalomkutatásra...”⁴¹

Kende Ferenc két írásának⁴² központi mondanivalója: *meg kell erősíteni társadalmunk nagy törzsét, a kisbirtokos parasztságot*, meg kell szervezni érdekvédelmét, a termelő, fogyasztó és értékesítő szövetkezeteket. A küzdelem három fő területe: gazdaság, erkölcs-egészség, kultúra. Sokan a földhöz juttatást tekintik az első lépésnek, de sürgősen fel kell venni a küzdelmet a vérhaj, a tüdővész és a magzatelhajtás ellen.

A magyar kisebbségnek nincs vezetője: erre sem „...a megyeházi szellem bűvkörében megrekedt, többségi szemléletű, politikaközpontú apák”, sem a marxista bal- és a hitleri jobboldal között megosztott fiak nem alkalmasak. Ez azonban csak százak problémája, mert „...a kisebbségi élet... a régi társadalmi osztályokat felmorzsolja, összevegyíti és egy tömeggé forrasztva demokratizálja.”⁴³

A *Disputa* – Draskóczy és Szegedi korábbi cikkeit elemezve – kisebbségi életszemlélet kialakítását sürgeti, mert „...a kisebbségi sorsban megszűnik a merev magyar jobboldaliság és nem boldogulhat a túlzó baloldaliság sem. (...) Nekünk egyetlen célunk van: fennmaradni”, s így nem hasadhatunk vitatkozó maradi és haladó csoportokra.⁴⁴

Somorja-Steinfeld Sándor a jugoszláviai magyar egyetemi hallgatókról írva megállapítja, hogy „...a magyarság húszéves kisebbségi élete alatt nem tudott sem egységes kisebbségi mozgalmat megindítani, sem pedig kitartó, következetes, céltudatos, s helyi viszonyoknak megfelelő iskolaprogramot megvalósítani”⁴⁵

*Dr. Deák Leó*⁴⁶ két alapos tanulmánya foglalkozik a kisebbségvédelem és a kisebbségek időszerű kérdéseivel. 1939 elején az immár felbomlott versailles-i békerendszer és a Népszövetség kisebbségvédelmi gyakorlatának kudarcát elemzi. Megállapítja, hogy bár a kisebbségek a nemzeti államok kialakulásával jelentek meg, a világháború előtt ki voltak szolgáltatva a többségi népeknek. Magyarország kivétel volt, mert „...az 1868. évi XXX. és XXXVIII. tc. a kultúraautonómián felül az önálló közigazgatási berendezkedés lehetőségét is biztosította a nemzetiségeknek”.⁴⁷ A Párizs környéki békék csak hat európai kisál-

lamot köteleztek vallási és nemzeti kisebbségeik védelmére, s ennek megvalósítását a Népszövetségre bízták. A panaszok elbírálásánál azonban nem érvényesült az egyenlőség elve: egy tanácstag állam támogatását kellett megnyerni ahhoz, hogy a beadványt egyáltalán megtárgyalják, a tárgyalás során pedig a politikai érdekek döntöttek; az ún. hármas bizottság előtti meghallgatásra, a panaszok helyszíni kivizsgálására csak elvétve került sor.⁴⁸

Hangsúlyozza, hogy a népszövetségi mechanizmus kudarca és szétesése nem mentesíti sem az aláíró államokat, sem pedig a „Szövetséges és Társult Hatalmak”-at, a kisebbségi jogok betartása és betartatásának kötelezettsége alól.

Sajnos, egyre inkább a dél-amerikai Mellon által megfogalmazott elv érvényesül: „...a kisebbségi kérdés megoldását az időre és a kisebbségeket birtokló kormányok kénye-kedvére (kell) bízni, mert ez... a kisebbségek beolvadását, és így az amúgy is kényes kérdésnek magától való kiküszöbölését eredményezi.”⁴⁹

Milyen más megoldások lehetnek? Lakosságcsere, kétoldalú megállapodások, egy nagy állam védelme alá helyezkedés (Szlovákia). Ezek mindegyikének lehetnek hátrányos következményei, a megállapodásoknak pedig csak kiegyenlített erőviszonyok esetén van esélye. A legjobb megoldásra Észtország ad példát: „...az államok belső békéjét... a szerződések szellemének gyakorlatba iktatásával... a polgárok megelégedettségével lehet biztosítani.” Bebizonyosodott, hogy „...a nemzeti kultúraautonómia⁵⁰ az állami önjogúságot távolról sem veszélyezteti.”

Egy év múlva, a II. világháború kitörése, a balti németek kitelepítése és a szovjet megszállás után kiderült, hogy ez is illúzió volt, szembe kell nézni a kisebbségi kérdés erőszakos megoldásának különféle módozataival, így a visszatelepítéssel is.

Leszögezi, hogy a háború közvetlen okainak egyike „...a kisebbségi kérdés rendezetlensége és a kérdés rendezése körül mutatkozó vonakodás...”⁵¹

Ennek a „veszélyes kelevény”-nek (Chamberlainnek és Nittinek tulajdonított kifejezés) az eltávolítására, az államok közötti feszültségnek a levezetésére két alternatívát lát: a kisebbségi kultúraautonómia biztosítását és azoknak az anyaországba való visszatelepítését. Ez utóbbit politikai és gazdasági megfontolások egyaránt támogatják Németország részéről.⁵² Elveti a kényszer alkalmazását, aláhúzza, hogy „...egy népcsoporthoz való tartozását, nemzetiségét, mindenki maga állapítja meg”. A kitelepítés kritériuma nem lehet sem a származás, a családnév, a vallás, de még az anyanyelv sem, s különösen nem a hatósági kijelölés.⁵³ Ugyanakkor, ellentmondva önmagának, erkölcsileg megalapozottnak és indokoltnak látja az államközi megállapodáson alapuló kényszerű visszatelepítést, mert, „...a legegényibb magánérdeket is súlyosan befolyásolják a népi érdekek.”⁵⁴

A háború kitörése érthető módon ráirányította a figyelmet a gyarmatok és a semlegesség kérdésére.⁵⁵ Az előbbiről *Gyöngyösi Dezső* állapítja meg, hogy az

azokért folyó kíméletlen verseny a háború egyik oka. Angliát megérti, hogy meg akarja őrizni gyarmatbirodalmára épült szilárd társadalmi parlamentáris rendjét és jólétét, de elítéli, sőt a háború egyik előidézőjének tartja, amiért a német terjeszkedést Közép- és Kelet-Európa felé lökte a gyarmatok helyett, és rákényszerítette a veszteséges gazdasági autarchiára, elvágyva Németországot a világpiactól.⁵⁶

Dr. Veréb László komor hangvételi cikke azzal a – helyes – megállapítással indul, hogy „...még ziláltabb, rendezetlenebb, bizonytalanabb s önkényesebb körülmények közé kerültünk, mint amilyenek a[z első világ]háború előtt uralkodtak”.⁵⁷

Vitoria egyházjogással ért egyet, aki szerint az államok az egységes nemzetközi társadalom tagjai, s a háború csak egy esetben engedhető meg: ha az elkövetett igazságtalanság megtorlásának eszköze; ekkor viszont erkölcsi kötelesség is,⁵⁸ és így a semlegesség bűnpártolás. Tetézi mindezt azzal a – félrevezető – megállapítással, hogy a modern háborúban „...a semlegesek aránytalanul több kárt szenvednek, mint a háborús felek.”⁵⁹ Svédország pozitív példáját meg sem említi.

Dr. Draskóczy Ede (a folyóirat társszerkesztője) 1940. június 30-án a zombori magyar kultúrparlament ülésén arról beszélt, hogy „kisebbségi életünk erkölcsi parancsa tehát, hogy különbek, jobbak, tökéletesebbek legyünk, mert a kisebbség hátrányait csak tökéletesebb szellemi fölkészültséggel lehet ellensúlyozni, (ez) közelebb juttat bennünket a keresztény ember eszményéhez... és új magyart nevel belőlünk”.⁶⁰

A háború kitörése előtt napokkal tető alá hozott szerb-horvát megegyezés messzemenő autonómiát biztosított a „Horvát Bánság”-nak. Ez a részleges különállás és a Cvetković–Maček-kormánynak a tengelyhatalmak felé való közeledése is hozzájárulhatott *Ágoston Sándor* református püspök cikke engedélyezéséhez a *szlavóniai magyarságról és a Julián Egyesületről*, amelyet addig említeni sem volt szabad.

Ő három „réteg”-ről beszél: az őslakos reformátusokról (Eszéktől délre); az uradalmi cselédekről (Vukovár, Nasice, Daruvár környéke); és az olcsón földet vásárló kisgazdákról; számuk ma 62 647.

A harmadik csoportba tartozók többségének jogi helyzete ma is rendezetlen: illetőségi jogot nem kaptak, így a községi életből (legelő- és erdőhasználatból), iparüzésből-kereskedésből ki vannak zárva – szívesen visszamennének Magyarországra és a Bácskába. A horvát bánsági magyarok helyzete összességében rosszabb, mint a vajdaságiaké.

A Julián Egyesület tevékenységének részletes ismertetése előtt (52 iskolát és 100 népkönyvtárat tartott fenn, plusz takarékpénztárt és újságot) leszögezi: „...nem magyarosítás volt a célja – ahogy azt a horvát közönséggel elhittették –,

hanem magyarok megtartása az elhorvátosítás évtizedek óta tartó céltudatos munkájának meggátolására”.⁶¹

Szándékosan hagytuk utoljára *Csuka János* műveinek bemutatását, mert megítélésünk szerint az ő munkássága képviseli a korszak magyar nyelvű társadalomtudományának csúcsteljesítményét, mindenekelőtt a szociográfiában.⁶²

Mindössze két, tanulmánynak is beillő könyvismertetése történelmi témájú, egyike: „A volt noviszádi szerb nemzeti kormány tagjainak visszaemlékezései”.⁶³ Az érdekes az, hogy egy 1930-ban megjelent gyűjteményes kötet kapcsán mondja el gondolatait magyar kor- és sorstársainak. Három fő mondanivalója:

– az újvidéki délszláv nemzeti tanács nem az (akkor még nem létező) SHS királysághoz, „...hanem kimondottan Szerbiához csatlakozott minden feltétel és fenntartás nélkül”,⁶⁴

– ez a tanács egy emberbarát bizottságból nőtt ki, amely a szerbek egyetlen legális szervezete volt a háború idején, és segélyakciókat szervezett éhező boszniai gyerekeknek szerb családoknál való elhelyezésére;

– határozatukat a népek önrendelkezési jogára való hivatkozással hozták meg; azonnal megszervezték a polgárőrséget; az 1919 februárjában megalakított 50 fős újvidéki képviselőtestületben 20 kisebbségi – magyar, német és zsidó – foglalt helyet.

A legfontosabb, kétszer is kiemelt idézet: „...a nem szerb és nem szláv népeknek, amelyek az ország határai között maradnak, mindazokat a jogokat biztosítjuk, amelyeket megkívánnak, hogy mint kisebbségek, megőrizhessék és fejleszthessék nemzeti sajátosságaikat”.⁶⁵

A másik az osztrák önkényuralom (1849–1860) alatt felállított szerb vajdaságot, Vojvodinát⁶⁶ mutatta be, szembeállítva a csalódott szerbek elképzeléseivel. A jugoszláviai agrárreformról írt két tanulmánya⁶⁷ az ott megjelent szakirodalom feldolgozásával készült, így e témakörben a legjobbaknak tekinthetők.

Másik alapvető munkája a *magyar földmunkás élet- és bérvizonyaival* foglalkozik, a már említett szakirodalom, a Duna bántási báni hivatal felmérése és a munkáskamarák jelentései alapján.⁶⁸

Ezeket kiegészíti három kisebb közlemény a kisebbségi népiskolákról,⁶⁹ a népszaporulatról és a népművelésről.⁷⁰

E tanulmányok többsége – másokkal együtt, amelyek nem jelenhettek meg addig, vagy csak napilapokban – helyet kapott gyűjteményes kötetében, amely már *Szabadkán* jelent meg, 1941-ben.⁷¹ A kötet minden darabján látszik, hogy még az impériumváltás előtt készült, és mentes mindenféle nacionalista szélsőségtől, konjunkturális nagyotmondástól⁷² – méltán tekinthető a két háború közötti időszak legrangosabb társadalomtudományi teljesítményének. Nagy kár, hogy az agrárreformról szóló kitűnő összeállítás kimaradt belőle.⁷³ Az iskolaviszonyokat ismertető első fejezet részletesen szól a „névelemzés átká”-ról,⁷⁴ a közép- és

felsőfokú oktatásban részesülő magyarok számáról és arányáról. A szerző által megfogalmazott cél a kötet egészével: bemutatni, hogy „...milyen a helyzetünk a velünk együtt élő népek életerős törekvéseivel szemben... mire tanít a szerb, német, román kisebbség múltja”, s hogy „...az úr és szolga egyértékűek a kisebbségi életben.”⁷⁵

„...A »Hid« a szabadkai Népkör köré tömörült magyar ifjúság lapjaként indult”,⁷⁶ baloldali folyóiratként, és 1936-tól mint a Jugoszláv Kommunista Párt magyar nyelvű legális folyóirata⁷⁷ fejtett ki osztályharcos tevékenységet. E megállapítás egyben értékelés is, mert az agitatív szándék óhatatlanul lejjebb szállította a mércét, túlzó, sőt valótlan állításoknak is helyet adott. „...A *Hid* történelmi cikkeit 1934–1941 között nem írták hivatásos történészek. A tanulmányok mögött nem állt alapos forrásfeltárás. Amit írtak és amiről írtak, nem volt új” – fogalmaz óvatosan Gaál György.⁷⁸

A szakszerűbb s így időtállóbb tanulmányok az első periódusban, 1936-ig jelentek meg, amikor még nem az osztályharcos mondanivaló volt az elsődleges szempont. Kiemelkedik közülük *Tóth Bagi István* öt folytatásban közölt munkája: „A bácskai kisbirtok fejlődése, mai helyzete és feladatai.”⁷⁹

Olvashatunk a dél-magyarországi betelepítésekről, a városokról a 13. (?) százdabban, Dél-Magyarország száz évről, az ősmagyarok származásáról és istentiszteletéről.⁸⁰

A szociológiai tárgyú írások közül figyelemre méltó „A falu” sorozat,⁸¹ valamint az ifjúság,⁸² a nők,⁸³ a középosztály-értelmiség⁸⁴ és a kulturális egyesületek⁸⁵ helyzetével foglalkozó számok.

A fordulatot Kun Szabó Györgynek (Tóthludassy János) a nacionalizmusról közölt tanulmánya jelzi: a faszizmus kisajátítja mind a nacionalizmust, mind a szocializmust, a magyar sovíniszta és irredenta történetírás pedig meghamisítja „a magyar parasztság szabadságért és földért folytatott kuruc harcait”, a forradalmárok és vértanúk történelmi szerepét.⁸⁶

*Malušev Cvetko*⁸⁷ (Kiss Flórián) 10 folytatásban dolgozza fel a Vajdaság történetét a középkortól a századfordulóig.⁸⁸ Illusztrációja ez annak a marxista tételnek, hogy a történelem az osztályharcok története, vezérelve a jobbagység sanyargatásának és a parasztfelkelések történetének bemutatása. Valótlan az az állítása, hogy a terület ős- és ókora teljesen ismeretlen „...a múltat egészen Julius Caesarig teljes sötétség fedi”, de még inkább az, hogy 1060-ban „...nagyszabású, pusztító forradalom” zajlik, amelyet „...István (!) ismét a külső hatalomra” támaszkodva lever”.⁸⁹

A 18. századról szólva ismét előjön a történelmi materialista doktrína, amely szerint a nemzetiségi és a vallási mozgalmak valójában gazdaságiak voltak, és gazdasági felszabadulásra irányultak. A valóságtól való elrugaszkodás legkirívóbb példája: „III. Károly, hogy egy általános forradalomnak elejét vegye (a

török, a kuruc-labanc hadjáratok és a pestis által elpusztított, elalélt országban – A. L.) 1712-ben országgyűlést hívott egybe...”. Azzal viszont egyetérthetünk, hogy „a szerbek szerepe a magyarok Bécs elleni harcainak idején az volt, hogy a mozgalom hátbatámadásával elvegyék annak erejét”.⁹⁰ Hasonlóképpen történeti hűségű és adatgazdag a telepítésekről és az 1849 utáni időszakról szóló két fejezet. Az 1848-as eseményeket bemutató viszont kétszeresen is torzító: a tiszavidéki szerb parasztság földfoglaló mozgalmát emeli ki, amelyet a magyar forradalmi kormány a császári seregekkel együtt (!) igyekezett elnyomni. Természetes, hogy ebbe a koncepcióba („...a látszólag nemzetiségi harc társadalmi mozgalommá változott át”) nem fér bele a szerbiai szabads csapatokkal megerősített szerb határőrök Bécsét támogató, a magyar kormány és a délvidéki magyar települések elleni hadjárata és az elkésett magyar visszavágás, tehát az 1849. év kegyetlen harcainak ismertetése.⁹¹

1940 nyarán indult a „Magyar múlt” sorozat. *Stolte István Miklós* a 16. század eleji európai és magyarországi „*parasztforradalmak*”-ról írt, kiemelve a török veszedelmet, Dózsa személyiségét és programját, a bukás következményeit.⁹²

Löbl Árpád (Lőrinc Péter néven) a kuruc fölkelés történetéről közölt tanulmányt, amely azonban a lap megszűnése miatt (1941. március) befejezetlen maradt.⁹³

Pap Pál (Aracki Mihajlo) mint bebörtönzött kommunista vezető már a mitrovicai fegyházban kezdett foglalkozni Jugoszlávia nemzetiségi kérdéseivel, s különösen a szerb-magyar viszonyal. *Híd*beli cikkében⁹⁴ vitába száll a zágrábi *Nova Európában* és a *Vojvodaninban* megjelent írásokkal, amelyek szerint a történelem megcáfolta Jovan Skerlić és Svetozar Miletić nézetét, hogy ugyanis a szerbek és magyarok természetes szövetségesek, és együttműködésük a haladás előfeltétele. A két nép nagy haladó személyiségeire hivatkozva állítja: ma is (1939-ben) lehetséges a vajdasági népcsoportok együttműködése „...a demokratikus népszabadságjogok alapján”.⁹⁵

A *Híd* is foglalkozott a magyar kisebbség kultúrproblémáival, a középosztály és az ifjúság viszonyával.⁹⁶ *Mayer Ottmár* (Kalmár István) – a kommunista párt egyik vajdasági vezetője – természetesen tagadja a „kisebbségi sorsközösség”-et, és azzal vádolja a régivágású, Pesthez igazodó magyar kisebbségi vezetőket, hogy elszakadtak a valóságtól, elvesztették kapcsolataikat tömegeikkel. Számukra az ifjúság csak az egyetemistákat jelentette, és egyedül a diákszegélyezés (menzák, otthonok) terén értek el felmutatható eredményt, de ezt a tevékenységet is osztályszempontok és önmentés motiválták. A revíziós és fajmagyar ideológia hatását a magyarság körében erősítette „...az elszlávosító agrárpolitika és az áttelepített szláv hivatalnokosztály nacionalista, kisebbségellenes magatartása”. Az azóta lejátszódott események többszörösen is bizonyították annak igazát, hogy „...a parancsuralmi forma mindig halált jelent a kisebbségnek”.⁹⁷

A *Híd* olvasótáborának legszélesebb rétegét a falusi szegények, az agrárproletárok képezték. Nekik, róluk szól *Szabó Géza* (Szakács Gábor) hosszabb tanulmánya: „A vojvodinai földmunkásmozgalom történetének alapvonalai” a múlt század második felétől 1939-ig. Szól az egészségtelen földbirtok megosztásról, amely a 80-as évektől 1910-ig 3 millió embert készítetett kivándorlásra a Monarchiából; az igazságtalan adórendszerrel, a munkásmozgalom kezdeteiről, az agrárszocialista szervezkedésről, amelynek bázisa Dél-Magyarország volt.

A kivándorlás az 1920-as években is folytatódott: 1924-ben a Jugoszláviából kivándorlók közel felét a Vajdaság adta, túlnyomórészt magyarok és németek mentek. A földből élők helyzetét rontotta a nemzeti célú agrárreform és az alacsony árak: hatalmasra duzzadt a munkanélküliek tábora és ismét megerősödtek a földmunkás szervezetek.⁹⁸

A rövidebb-hosszabb *faluszociográfiákból*⁹⁹ is hasonló kép bontakozik ki: a magyar nincstelenek a társadalom legaljára szorultak. A volt uradalmi cselédek a tanyákról a falvakba, városokba özönlöttek, de munkát ott sem kaptak. Mélyfekvésű, egészségtelen helyeken húzták meg magukat, de házaikat felvetette a talajvíz, elvitte az árvíz.¹⁰⁰ A *Híd*ban is rendszeresen jelentek meg elemzések a világpolitika eseményeiről.

Ezek szellemiségét, „pártosságát” mi sem jellemzi jobban, mint Löbl Iván (Iványi János) eszmefuttatása, amelyben a német–szovjet egyezményt, a Molotov–Ribbentrop-paktumot igyekszik tisztára mosni: „...a szovjet kormány külpolitikai vonala mindenben fedi a kis népek és kisemberek érdekeit... csak zavaros fejű és saját elképzeléseikbe szerelmes újságírók beszélnek töreésekről és köpönyegforgatásról...”¹⁰¹

A *Híd Könyvtár* a „Szervezett Munkás” kiadói gyakorlatát újította fel 1938-ban – célja a politikai-történelmi ismeretterjesztés volt. Például a pozsonyi Prager-kiadványok szolgáltak. 1939-re naptárt jelentettek meg „...felvilágosító olvasmányok(kal), a világ ügyeit ismertető, korszerű cikkek-vel.” Ebben kapott helyet *Steinfeld Sándor Pálcs Miklós* néven (a folyóiratban már korábban megjelent) összeállítása: *Vojvodina 20 éve*.

Gyöngyösi Dezső liberális újságírónak az *Új Hírek*ben közölt cikkei jelentek meg először könyv alakban a *kisebbségi magyarság helyzetéről* Jugoszláviában.¹⁰² A cikkek nem tudományos igénnyel íródtak – ehhez hiányoztak a szükséges előtanulmányok, a statisztikai gyűjtőmunka –, a szerző az általa ismert tünetekről, jelenségekről írt, hitet téve a demokrácia mellett: „...a kisebbség sorsa csak a demokrácia útján keresztül vezethet a boldogulásra.” E ma is érvényes megállapítás mellett kritikusának, Kende Ferencnek is igazat kell adnunk, aki szerint a wilsoni demokrácia „...üres szólammá zsugorodott... Clemenceau gyakorlati átültetésében”.¹⁰³

Kende Ferencnek a Kalangyában, a Láthatárban és a Reggeli Újságban az 1930-as években megjelent munkái csak 1940-ben kerülhettek könyv alakjában az olvasók kezébe. A *Kalangyánál* már tárgyaltak mellett olyan kérdések foglalkoztatták, hogy megalkotható-e a magyar egység, szervezhető-e a magyarság, hol kell kezdeni a munkát, mi a kultúrszövetség feladata, s megvonja a gyöngyösbokréták mérlegét.¹⁰⁴

A harmadik cikkgyűjtemény *Radványi-Radicsevich Sándornak A nép* című hetilapban 1936–1940 között megjelent írásait tartalmazza. Ideológiai alapja népi-nemzeti, mai szóhasználattal jobboldali populistá. A lap arculatát meghatározó eszmei alapvetés része a nemzeti egység, a nemzetszeretet, a keresztény erkölcs, a szociális igazság, a kötelességteljesítés, a felelősségvállalás és a munka becsületének hirdetése, küzdelem „...a szélsőséges nemzetközi törekvések, a magyar nyelvű, de nem magyar szellemű sajtó káros tevékenysége ellen”. Felléptek a régi politikai szemlélet képviselői ellen, a kisebbségi jogok teljességének megszerzéséért, a Vajdaság önkormányzatáért és a parancsuralom ellen. Ezzel összhangban Radványi foglalkozott az anyanyelvű oktatással, a népmozgalmal és településsel (kivándorlás és belső migráció), a napszámosokkal, a sokgyermekes családokkal és a szórványosodó magyarsággal (Szlavónia és Szerémség mellett a nagyvárosok, az iparvidékek és a tengermellék munkát keresői).¹⁰⁵

Végül néhány szót a sehová sem sorolható alkotásokról. A már említett *Juga Velimir* (kikindai gimnáziumi igazgató) egy másik, jóval szerényebb munkájával kell kezdenünk: *A szerbek története dióhéjban* az őskortól a Monarchia felbomlásáig. A 31 oldalas füzet elemi iskolai tanítók kézikönyveként két kiadásban is megjelent.¹⁰⁶ Egészében véve tárgyilagos és igényes munka, mentes minden nemzeti kizárólagosságtól, sovinizmustól.¹⁰⁷

Halbrohr Mór hasonló terjedelmű füzetkéje 1925-ben szigorú *agrárrevíziót* sürget.¹⁰⁸ Alapelve: „Nem lehet a magántulajdont elkommunizálni.” A maximum 2 holdas (!) parcellákat és 200 négyszögöles házhelyeket az állam és a földigénylők váltsák meg, elfogadható áron. Ennek lebonyolítására hozzanak létre két „főintézetet” Belgrádban és Zágrádban, valamint egy vajdasági agrárbankot Szabadkán. Tudomásunk szerint a javaslatnak semmilyen visszhangja nem volt.

A rendkívül termékeny *Aszlányi Dezső* két munkájától sokat várunk címeik alapján, de csaldóttan tesszük le őket. Zavaros, misztikus szemlélete alapján önkényesen csoportosít és értékel eseményeket és történelmi folyamatokat. A *Megszólal a Történelemben* a német problémát a „kettős világszemlélet” (görög-római és zsidó) „emberiesülésé”-nek folyamatában vizsgálja; fejtegetéseinek zárótétele: „...Az Egységnek világtársadalmi szervezete a németiség lényébe van ültetve és a németiség szellemi feltámadásában vár a kinyilatkoztatásra.”¹⁰⁹ Zseniális

meglátása, hogy „...a bolsevizmus kötött időre szóló misszió, (s)... mint elvetett mag, fog Európa testében új színben, új körben feltámadni”.¹¹⁰

Megdöbentően pontos 1920-as diagnózisa: „...a nacionális lázkór (a nacionalizmus – A. L.) ... öl, fertőz és mindenki számára veszedelmet rejt magában. Ellenpárja a szociális lázkór: a bolsevizmus. E két szembehaladó démonláng pörkölésében Európa a végzetbe rohan, ha sietve ki nem tépi a bosszút a szívéből...” (Utalás a francia–német ellentétre – A. L.)¹¹¹ A *Világállamban* a zsidó-keresztény és hindu tanítások alapján sugall egy „kollektív megváltás”-t, és két világállamot lát kibontakozni: a Lenin–Trockij–Zinovjev vezette bolsevik „Szláviát” és Amerika „szörnyeteg organizáció”-ját – Európának e kettő szorításában kell megújulnia.¹¹²

Nem tartoznak ugyan a szigorúan vett tudományos művek sorába, ám mivel megjelenési lehetőséget biztosítottak többé-kevésbé színvonalas szellemi alkotásoknak, feltétlenül említésre méltók az *egyházi naptárak*. A *Református Árvaházi Naptár* 1922-től, a *Katolikus Egyházi Naptár* 1925-től jelent meg.

Az előbbi 1938-as kötetéből megtudhatjuk, hogy a Jugoszláv Királysági Református Keresztény Egyház híveinek száma 55 890 fő, akiket 46 lelkész és 7 lévita¹¹³ gondoz. 6 teológusuk tanul külföldön – a lelkészhiány egyre súlyosabb. Bácsfeketehegyi árvaházukban 44 gyereket gondoznak, kiknek mindegyikét 3 nyelven¹¹⁴ tanítják meg beszélni. A Palicsi tó partján az egyháznak táborhelye van. Kortörténeti értékű az egyházközségek és szórványok névtára, a tisztségviselőkkel együtt. Rangos szellemi teljesítménye az egyháznak, s különösen Ágoston Sándor püspöknek, hogy a négy országba szakadt magyar reformátusok közül ez a legelesettebb helyzetben lévő és legkisebb létszámú volt képes saját új énekeskönyv összeállítására és kiadására 1938-ban.

Összefoglalónkat Detre János megállapításának¹¹⁵ módosított változatával zárhatjuk: a két háború közötti Vajdaságban voltak, akik történelmi tárgyú műveket (is) írtak, de nem volt magyar nyelvű történetírás és szervezett társadalomtudományos tevékenység.

Megjegyzés: Az összefoglalás jelenlegi formájában nem tekinthető véglegesnek. Befejezésére néhány, csak Újvidéken található anyag átnézése után kerülhet sor.

(1991. február 27.)

Jegyzetek

¹ A magyarok száma és aránya

	a Vajdaságban (Bácska, Bánát, Baranya)	Horvátországban
1910	443 000	106 000
	32,5%	4,1%
1921	376 000	70 000
	27,9%	2,7%

² Korszakunkban egyetlen magyar tanítási nyelvű főgimnázium működött Jugoszláviában, Szabadkán. Az ottani *Bácsmegeyi Napló* néhány hét múltán újraindulhatott, de az újvidéki *Dél-Bácska* csak 1920 decemberében – addig ott, több mint két évig, nem is jelenhet meg magyar nyelvű lap. – Pató Imre előadása a Hungarológiai Intézetben 1990. december 14-én. – A pancsovai, verseci és fehértemplomi kaszinó a szerb olvasókör tulajdonába került, a szabadkait pedig évekig a szerb katonaság vette igénybe.

³ „...a mi nagy, elszenvedett hajótörésünk után mi magunkra maradtunk, megcsönkult vagyonokkal, kettétört életpályáinkkal, népünk legnagyobb részének nagy szegénységével és kenyérkereső gondoljaival. Intellektüeljeink legalább 90 százaléka elköltözött tőlünk...” Marton Andor ünnepi beszéde Várady Imre 70. születésnapján, 1937. december 27-én. *A petrovgrádi Magyar Közművelődési Egyesület évkönyve...* 1938. 11. o.

⁴ Törökbecse-Aracs, 1843 – Temesvár, 1925. A gimnáziumot Becskereken, a szemináriumot Szegeden végezte; a nevét 1867-ben magyarosította. Magyarul és szerbül egyaránt írt. Akadémikus, az újvidéki Matica srpska és a belgrádi Naučno društvo tagja. 1903-ban Szabolcska Mihállyal, a református lelkésszel megalakítja Temesvárott az Arany János Társaságot. Főbb munkái: *Száz év Dél-Magyarország történetéből*, Temesvár, 1882; *Magyarország története a legújabb korig*; *Temes megye és Temesvár város története* – a vármegyei monográfiák sorozatban. 1918 után jelentősebb művet nem alkotott.

⁵ Nagy K. Sándor könyve: *A jobbágyság története Magyarországon* (Becskerek, 1891) csaknem 20 évvel előzte meg Acsády Ignácét.

⁶ J. Ristić: *Szerbia külügyi viszonyai... 1848–1868*. I–II., 1892; Barta Gy.: *A szerb nép történetének első öt százada*. 1915; Thim J.: *A szerbek története*. 1892; Jirecsek – Mayer: *A bolgárok története*. 1889; Szentkláray J.: *Történelmi adattár – Csanád egyházmegye hajdana* Temesvár. 1871; Bodor: *Temesvár és Dél-Magyarország*. Jokly L.: *Évi jelentés Torontál vármegye állapotáról 1874–82*, 1887, 1890; Tallián B. alispán évi jelentései, 1883–86; Lázár Gy.: *A török birodalom története*; Lázár Gy.: *Az orosz birodalom története*. 1890–91; Lázár Gy.: *Angolország története*. 1892–93.

⁷ Szerb–német határőr családból származott. Balkáni (szerb) néprajzzal foglalkozott, magyarra és németre fordított történelmi-módszertani munkáját magyarul jelentette meg. Lőrinc Péter: A bánati történetírás története a 19. és a 20. században. *Hungarológiai Közlemények*, (Újvidék) 1980/45. Jeszenszky Ignác nagyikikindai evangélikus lelkész „Kiáltó szó” címmel írt az alföldi munkásmozgalmakról (1897) és Torontál gazdaságát ismertette a *Közgazdasági Szemle* megyei monográfiák sorozatában (1904).

⁸ A fenti összefoglalás Lőrinc Péter (Löbl Árpád): *A Pleitz-ház tudományos kiadói tevékenysége a bánáti rónán* (Hungarológiai Intézet, Újvidék, 1978) és *Pleitz F. Pál és Szabó Ferenc tevékenysége a bánáti rónán* (Hungarológiai Közlemények, 1974/21.) című művei alapján készült.

⁹ A zombori múzeum részlegei: pénz- és éremgyűjtemény; régiséggyűjtemény; okirat-, pecsét- és címergyűjtemény; a megye történelmére vonatkozó nyomtatott vagy kéziratban lévő könyvek, monográfiák, tanulmányok, térképek gyűjteménye, bármely könyv, hírlap, röpirat vagy egyéb nyomtatvány, mely a megye területén jelent meg, vagy odavalósiak írtak. Sajnos e nagy értékű gyűjtemény nagy része elkallódott a történelem viharaiban.

¹⁰ A társulat vezető egyénisége a horvát származású Margalits Ede gimnáziumi tanár volt, a felhívás és az alapszabály elkészítője. 1892–1918 között a budapesti egyetem szerbhorvát tanszékének vezetője. Nyugdíjazása után szerb feleségével hazatért Zomborba, ahol már semmilyen tevékenységet nem fejtett ki, noha 1940-ig élt. – *Dél-Magyarország az őskorban és a rómaiak alatt*. Temesvár, 1893; *Dél-Magyarország régiségi leletei*, I–II. Nagybecskerek, 1897.

¹¹ Herceg János: *Visszanéző – Helytörténeti emlékek*. Fórum, Újvidék, 1979; Káich Katalin: *A Bács-Bodrog vármegyei Történelmi Társulat első évei*. Hungarológiai Közlemények, 1973/14.; Pastyik László szóbeli közlése, 1990. november 15.

¹² Grujić, R.: *Borbe s Turcima u Banatu 1738–39*. (Harcok a törökökkel a Bánátban) III. k. 1930; Lotz, F.: *Aus der Vergangenheit der Gemeinde Odžaci*. (Hódság község múltjából) Novi Vrbas, 1929. 207. o.; Hesz, N.: *Heimatsbuch der Sveti Hubert, Charleville und Soltur im Banat 1770–1927*. (A bánáti Szenthubert – ma Banatsko Veliko Selo –, Károlyliget és Szentborbála helytörténete) V. Betschkerek, 1931. 296. o.; Milekker, F.: *Geschichte der Stadt Veliki Bečkerek 1333–1918*. (Nagybecskerek város története) Wrschatz, 1933. 96. o.; Hofman, L.: Kikindski distrikt 1755 (A kikindai kerület...); Schmidt, J.: *Geschichte der Batschki Jarak-Jarek...* (Tiszaistvánfalva-Schönhausen története) Novi Vrbas, 1937, 230. o. X. k. 1937.

¹³ Kirilović, D.: *Oslobođenje Vojvodine*. (A Vajdaság felszabadítása) I. k. 1928.; Vučerić, J.: *Narodni mučenici iz 1848–49 u Vrbasu*. (A nép vértanúi Verbászon...); Stanojević, S.: *Spomenica oslobođenja Vojvodine 1918*. (Visszaemlékezés a Vajdaság felszabadítására 1918-ban) III. k. 1930; Pavlović, S. I.: *Šajkaška 1848–49*. (A Sajkáskerület...) V. k. 1932; Kirilović, D.: *Pomađarivanje u bivšoj Ugarskoj*. (Magyarosítás az egykori történelmi Magyarországon); *Za nacionalizaciju imena mesta u Vojvodini*. (A vajdasági helynevek nemzetivé tételéért) VII. k. 1934.

¹⁴ Pastyik László szóbeli közlése (1990. november 15.) alapján.

¹⁵ Pécs 70 000 lakosából 10 000-en futottak el, a kiürített területről Barcstól Bajáig 15-20 000-en (6, 104, 109. o.); a magyar csapatok bevonulását 200-an várták (73. o.); a pécsi gyárosok és a megyei vezetők Párizsban és Londonban kérték Pécs és Baranya Jugoszláviához csatolását (31. o.) – ennek a brit iratok között nincs nyoma; „...a baranyai megszállásért Horthy Miklós rendszere felelős” (104. o.).

¹⁶ Hivatkozás egy 19. századi angol utazónő naplójára; az összegek fontban való megadása; VII. Edward, Sir Buchanan nagykövet tevékenységére való sűrű hivatkozás;

Kitchener rendet csinálhatott volna; az angol mérnökök őrzésének szükségessége. Szó sincs az 1831-es lengyel és az 1848–1849-es magyar szabadságharc leveréséről. Fordítási hiba lehet Muravljov-Aposztol és Miloradovics tábornok összekeverése a gyekabrista felkelésben; VII. Edward helyett egyszer Albert szerepel.

¹⁷ Szentpétervár építésénél és a háborúban nem takarékoskodtak az „emberanyag”-gal; koholt perek; a titkos tanács és a 3. ügyosztály élet és halál ura; a mindenütt jelen lévő titkosrendőrség mindenhatósága és bomlása; ezrek és ezrek bebörtönzése, szibériai száműzetése, kivégzése; a parasztok földhöz kötése, a „háztáji” föld rendszere; a külföldre utazás megtiltása; szigorú határzár; korrupció, és az azt leleplező újságírók megbüntetése; az ideológia és a valóság közötti ellentmondás; cenzúra; isteni küldetés – a fennálló rend biztosítása Európában; a politikailag gyanússá vált szakemberek eltávolítása a minisztériumokból; a katolikusok, protestánsok, zsidók üldözése, az istentiszteletek ellenőrzése.

¹⁸ Az élelmiszer-szállítmányok nem jutottak el a frontra és a nagyvárosokba, a fűtőanyag a gyárakba, miközben a vagonok hónapokig álltak a vidéki állomások mellékvágányain; luxuscikk lett a hús, a cukor, a szappan. Az odaküldött nyugati szakértők „...pár hónap alatt belátták, hogy semmit sem tehetnek, mert a kedélyes orosz rendszerben nem is tudják elképzelni, hogy mi a megszervezett, átgondolt munka” (158. o.).

¹⁹ A Magyar Párt egyik volt főtitkára, parlamenti képviselő.

²⁰ Mária Terézia megfordult, sőt aludt is valamennyi bánati faluban; fia, József folytatta az adományozást és a telepítéseket; az állandó deputáció-járás kiváltságokért (a becskerekai polgári bíróság felállítására), nemességért (a gyálai Láló története).

²¹ Csáky S. Piroska előadása a Magyarságkutató Intézetben. Budapest, 1990. december 14.

²² Káich Katalin előadása ugyanott.

²³ Tíz év kisebbségi sorsban. „*Vagyunk*” – *Vajdasági írók Almanachja*, 1928. 61–62. o.

²⁴ „A vajdasági szerb intelligencia azon kiválóságai, akik bátran, elszántan és becsületesen küzdöttek a magyar impérium alatt népük jogaiért és azután a délszlávok egyesüléséért, ma teljességgel hidegre vannak téve, nemhogy a kormányban, de még egy tartomány, vagy egy választási lista élén sem tudnak érvényesülni” (62. o.).

²⁵ A Magyar Párt az 1926-os választások előtt paktumot kötött a kormányon lévő Radikális Párttal: ennek eredményeként három magyar képviselő, dr. Nagy Ödön, dr. Strelitzky Dénes és dr. Várady Imre bejutott a belgrádi skupštinába.

²⁶ Lásd 23-as jegyzet.

²⁷ *Városok... Falvak...* Uránia, Noviszád, 1933. Az előszót írta: Bródy Mihály.

²⁸ E vegyes típusú leírások legjobb darabjai: Lőrincz István: *Bácska-Topola múltja és jelene* (I. 17–28. o.); Bíró Béla: *Svetozár Miletics* (66–73. o.); Rihmer Oszkár: *Crvenka* (85–95. o.); Muhi János: *Bácskopetrovoszelo* (115–122. o.); Muhi János: *Ada* (II. 114–121. o.); Wollák Gyula: *Jasa Tomics község múltja és jelene* (II. 25–33. o.); Tóth-Bagi István: *Chontafeyer-Csantavir* (96–105. o.).

²⁹ Perl Előd: *Szubotica népszokások* (I. 45–55. o.); Baranyai Lajos: *Drázs* (107–114. o.); Tangl István: *Szaján* (II. 19–24. o.); Kisbéry János: *Bezdán* (I. 74–84. o.); Kisbéry János: *Kolut, Gakovo* (Küllöd, Ringdorf; Gádor, Gakowa, II. 49–57. o.)

³⁰ Gergely Boriska: *Novakanizsa látképe* (58–59. o.); Balla Péter: *Sztárakanizsa fényképe* (80–87. o.); Muhi János: *Mol* (40–48. o.). Ez utóbbi ismét megjelent a *Hídban*, 1937-ben, Illés Sándornak szintén e pályázatra írt, de a kötetbe fel nem *Temerinjével* együtt.

³¹ Deák Kornél: *Kikinda népi színésze* (I. 29–44. o.); Wollák Gyula: *Becskerek társadalmi és kulturális élete* (96–106. o.).

³² A 40 oldalas kiadvány 4–17. oldalán található a történeti rész, amelynek kidolgozását megkönnyítette, hogy a parókián megmaradtak az anyakönyvek 1794-től, a letelepedés évétől. Ekkor telepítette ugyanis a temesvári katonai kormányzóság a Becskerek és Pancsova közötti pusztára azt a 240-250 magyar református családot Hódmezővásárhelyről, Szentcsről, Makóról és Gyomárról, akik között közel 7000 kat. holdat osztottak szét, és több mint 1300 hold maradt községi tulajdonban. Az építkezéshez faanyagot biztosítottak a kincstári erdőkből. Védelmet ígértek a külső támadások ellen (a terület korábban a határőrvidékhez tartozott), 10 éves hadmentességet és 6–10 évre adómentességet – ennek ellenére már elvitték a legények egy részét (12 évre!) a Napóleon elleni háborúkba. 1799-től lelkészt és iskolát tartott a gyülekezet – így tudták megőrizni elszigetelt helyzetükben magyarságukat és kálvinista hitüket. 1838-ban felszentelt templomuk (az első tűzvész martaléka lett) építészeti remekmű. 10 évvel később – noha Szemere a kormány nevében védelmet ígért – szerbiai felkelők törtek a falura: a lakosok elmenekültek, a házakat felégették, a templomot kifosztották, és a harangokat is elvitték. Az újjáépítés után 5 szél- és 16 szárazmalom működött, s csak egyetlen szerb család élt a faluban. A széles utcákat eperfákkal ültették be, s jól jövedelmezett a selyemhernyó-tenyésztés. Az I. világháborúban 89-en estek el. A 4500 lelkes református gyülekezet mellett – amely a falu társadalmi életének központja is volt (ifjúsági és nőegyesület, dalárda, vallásos estélyek, bibliadélutánok, gyülekezeti ház-építés) – pravoszláv és róm. kat. fiókegyházak is alakultak. A két háború között Torontálvásárhely (1888–1918 közötti hivatalos neve) egyike a Bánát legrendezettebb, városias településeinek, egy sor kisáruházzal és számos műhellyel. 1932-ben a ref. lelkészt – 43 évi szolgálat után – egyik napról a másikra kiutasították. Vejét, a monográfia íróját a partizánok 1944 novemberében halálra kínozták.

³³ Általános rész: Az őskortól II. József-ig (3–9. o.); *Jászkunsági őseink*: Karcag, Kunmadaras és Jászkisér lakói – bár már 1745-ben kifizették a „redemptió”-t, s így visszanyerték régi szabadságukat – meghallva, hogy református magyarok is letelepedhetnek a Bácskában, 1786-ban a Helytartótanácstól kértek és kaptak engedélyt, hogy „Ómorovica pusztá”-ra költözhessenek; összesen 334 családfő és nőtlen „rajzott ki” nevek fennmaradtak (9–18. o.).

A község neve (a 19. század végén Bács-Ómorovicza; 1907–1912: Kossuthfalva; 1912–1918: Bácskossuthfalva); *Az iskolák*; *Anyakönyvek* (18–20; 32–34. o.) *A község külső képe*; *Őseink mint kincstári jobbágyok, 1789–1801*; *Őseink, mint földesúri jobbágyok, 1801–1848*; *Az osztrák önkényuralom kora; 1867-től napjainkig* (82–107. o.).

³⁴ „Az utóbbi pár évtized alatt fogyás mutatkozik. Bácskában s közelebb nálunk is hatalmas, szinte ijesztő méreteket ölt az egykezés folytán kiveszöben lévő családok száma. A kényelemszeretet és a vagyonmegosztástól való félelem az oka a pusztulásnak. Ezért

az egykezés csakis vagyonosabb családokban található, míg szegényebb családokban nem ritka a 4–7 gyermek” (47. o.).

³⁵ Bački Sokolac, Gornja Rogatica saját vasutállomással. A község lakóinak száma 1900-ban elérte a 6300-at (104–105. o.).

³⁶ A reformátusok közül legtöbb a törpebirtokos (80. o.):

birtokosok száma	birtoknagyság	összesen
3	100 hold fölött	389 kat. h.
19	50–100 hold között	1280 kat. h.
70	20–50 hold között	2128 kat. h.
98	10–20 hold között	1415 kat. h.
117	5–10 hold között	931 kat. h.
472	0–5 hold között	1182 kat. h.

³⁷ Új lehetőségek – új kötelességek. *Kalangya*, 1933. 12. o. Idézi Utasi Csaba: A Kalangya története. *Hungarológiai Közlemények*. 1974/21. 46. o.

³⁸ Uo. 48. o.

³⁹ Bevezető tanulmány: Kende Ferenc: *Magyar szellem – kisebbségi szellem*; Achs Izor: *A kisebbségi közvéleményről*; Dr. Brajjer Lajos: *Kultúrfeladataink*; Farkas Geiza: *A fiatalokról*; Gyöngyösi Dezső: *Magyar munkaközösség*; Lévy Endre: *Az új nemzedék törekvései*; Szobonya László: *A gazdasági kérdés*; Dr. Várady Imre: *Hová csatlakozunk?*; Tóth Bagi István: *Pusztulunk, veszünk...*

Utasi Csaba: *Irodalmunk és a Kalangya*. Fórum, Újvidék, 1984. 32–33, 173. o.

⁴⁰ Utasi 1974. 50. o.

⁴¹ „...a magyar ifjúság intellektuális tagjai pályázatok keretében vállalják egy-egy kisebbségi politikai, társadalmi, gazdasági, oktatásügyi, etnográfiai, nyelvi, művészeti, irodalmi, agrárpolitikai, adóügyi, népmozgalmi, egészségügyi, kulturális, szociálpolitikai, munkás, paraszt, iparos, kereskedő, város, falu. stb. probléma feltárását, felkutatását és kidolgozását.” Kisebbségi kultúra – kisebbségi társadalom. *Kalangya*, 1937/1. 1–5. o. A két idézet a 4. illetve az 5. oldalon található.

⁴² *Értékmérés és időrend kisebbségi életünkben. Apáink és fiaink*, 1937/5–6. 201–207. o.

⁴³ Uo. 146–147, 204, 206. o. A kisebbségi élet nagy veszteségének tekinti a küzdő és gondolkodó baloldali fiatalok szembenállását, és jó érzéssel látja meg a későbbi következményeket: a magyar zsidók elidegenítését egyfelől, az „automatizmus”-t másfelől (205. o.).

⁴⁴ Uo. 265, 267. o.

⁴⁵ 1923 és 1935 között a magyar hallgatók száma 105-ről 328-ra, a németeké viszont 83-ról 392-re emelkedett. 1933 óta a magyarok száma csökkent (409-ről), és egészségtelen szakválasztásuk is: túl magas a jogi, és alacsony a bölcsész, műszaki és teológiai karon tanulók száma.

Összehasonlításl: 1 egyetemi hallgató esik 930 délszláv, 1660 német és 1830 magyar lakosra. Szükség lenne: központi segélyezésre; pályaválasztási tanácsadásra; ösztöndíjakra a hiányszakmákban. 1938/7. 322–327. o.

⁴⁶ Zombori ügyvéd, a Magyar Párt társelnöke, 1941–44 között Bács-Bodrog vármegye főispánja. Bár tiltakozott az 1942 januári „tisztogatások” ellen, 1946-ban kiadták Jugoszláviának, s ott kivégezték.

⁴⁷ A kisebbségi kérdés megvilágítása – 1939/6. 242. o.

⁴⁸ Deák szerint soha, de ez nem felel meg a valóságnak, legfeljebb a magyar kisebbségek tekintetében.

⁴⁹ Uo. 249. o. A győztes szövetséges hatalmak ezt a nézetet tették magukévá a II. világháború után.

⁵⁰ „...jelenti az anyanyelv szabad használatának jogát a köz- és magánélet minden vonatkozásában, az anyanyelven történő oktatást, nemzeti tanintézetek felállításának lehetőségét. Úgy az elemi, mint a felsőbb és szakiskolákban, jelenti a tanintézetek állami támogatását, sőt ellátását, a két vagy többnyelvű közigazgatást, az állami élet vezetésében és felügyeletében nemzetiségre való tekintet nélkül a részeseledést...” Uo. 253–254. o.

⁵¹ A visszatelepítés – 1940/2–3. 49. o.

⁵² Németország adóssága eltűnne, sőt követeléseket támaszthatna Jugoszláviával, Magyarországgal és Romániával szemben, ha az ott élő kétmilliónyi németet – kiknek vagyona minimum 5 milliárd M-ra rúg – a birodalomba és a meghódított területekre telepítenék, s ezzel fellendítenék a munkaerőhiánnyal küzdő német mezőgazdaságot. Mi több, ezek az államok is nyernének, mert a németek birtokait feloszthatnák saját nincstelenjeik között. 52–54. o.

⁵³ Uo. 55. o.

⁵⁴ Uo. 54, 57. o.

⁵⁵ Világpolitikai témák természetesen már előbb is helyet kaptak a *Kalangya* hasábjain: Spectator (a kolozsvári Krenner Miklós) a távol-keleti hatalmi viszonyokat elemezte (1937/8.), Havas Károly pedig az angol hadsereget mutatta be (1937/9.).

⁵⁶ A gyarmatkérdés – 1940/1. 13–19. o.

⁵⁷ A semlegesség – 1940/5. 193. o.

⁵⁸ Az Irak elleni háború (1991) napjaiban különös aktualitást nyer Vitorjának az az érvelése, hogy „...az elkövetett igazságtalanság veszélyezteti az egész társadalom biztonságát, azonfelül erkölcsileg is megengedhetetlen, hogy az igazságtalanság elkövetője ne vegye el büntetését” (194. o.).

⁵⁹ Uo. 199. o.

⁶⁰ Kisebbség és erkölcsiség – 1940/7–8–9. 294–295. o.

⁶¹ 1940/11. 481. o.

⁶² E megállapításból viszont az is következik, hogy szigorúan véve a szakmai elhatárolódást (lévén a szociológia-szociográfia Tóth Pál Péter vizsgálati területe), Csuka munkásságát nem jelentőségével és értékével arányos terjedelemben mutatjuk be.

⁶³ Spomenica oslobođenja Vojvodine 1918. Novi Sad, 1930.

⁶⁴ *Kalangya*, 1937/7. 247. o.

⁶⁵ Az újvidéki nagygyűlés által 1918. november 25-én (a csatlakozás napján) elfogadott határozati javaslat 4. szakasza. Uo. 255. o.

⁶⁶ Hogyan képzelték el száz év előtt a szerb Vojvodinát? D. Kirilović dokumentumkötete alapján, 1937/8. A Szerémség továbbra is Horvátországhoz tartozott; végül is 400

ezer román, 350 ezer német és 300 ezer szerb lakosa volt, székhelyével, Temesvárral együtt.

⁶⁷ *A jugoszláv agrárreform – 1938/3–4. 5, 7. o.; Akiktől elvették a földet és akiknek odaadták – 1940/7–8–9.*

⁶⁸ 1940/10.

⁶⁹ *A Dunabánság kisebbségi népiskolái –1938/1.* Az indíték egy másik Kirilović-könyv volt, a magyarok asszimilációs sikereiről Bácska, Bánát, Baranyában (*Asimilacioni uspesi Mađara u Bačkoj, Banatu i Baranji.* Novi Sad, 1937), amelyben „...a magyarsággal szembeni állásfoglalásáról ismert történetirő... ismételten kétségbe vonja nagyon sok család magyar eredetét...”, s kijelenti, hogy „...a magyar kisebbségnek aránylag sokkal több anyanyelvű iskolája van, mint amennyi számarányánál fogva megilleti”. Ezt cáfolja Csuka, idézve a bánság hivatalos lapjának adatait, melyek szerint magyar nyelvű oktatás folyik 460, német nyelvű 618 tanteremben, holott ez utóbbiak kevesebben vannak; ráadásul az iskolából kimaradók aránytalanul nagy hányada magyar, mert keresetükre szükség van a család eltartásához. 15–18. o.

⁷⁰ *Jugoszlávia lakosságának rohamos szaporodása s ennek következményei – 1940/5.; Népszaporulat és népművelés – 1940/6.*

⁷¹ Csuka János: *Kisebbségi sorsban. A délvidéki magyarság 20 éve.* I. köt. Tanulmányok és kritikák. Minerva, Szabadka, 1941. Az első kiadást hamarosan követte egy második, saját kiadás.

⁷² Erről a szerző maga is ír az előszóban.

⁷³ Utasi Csaba értékelésének csak első részét fogadhatjuk el: „Csuka János adathalmozó tanulmányai, bár úttörő jelentőségűek voltak, hisz a folyóirat olvasótáborra ekkor értesült első ízben, s többé-kevésbé megbízható forrásokból a jugoszláviai magyarság nagyobb hányadának anyagi helyzetéről, természetesen továbbra is árnyékban hagyták a számadatokkal jelzett emberek mindennapi életét.” Utasi 1984. 41. o.

⁷⁴ A Pribičević kultuszminiszter nevéhez fűződő intézkedés lényege (amely a reszlovakizálás és a bulgáriai törökök-mohamedánok erőszakos névváltoztatása előfutárának tekinthető), hogy „...a szlávoknak jogában áll és kötelessége is az elmagyarosodott rétegeket visszaszerezni” (8. o.). Ezért az anyanyelvtől és nemzetiségtől függetlenül a Kovács, Takács, Bognár, Tóth, Horváth, Rácz, Oláh, Lengyel, Cseh, Török és természetesen a szláv hangzású nevet viselők gyermekei, majd később a zsidók is csak „államnyelvű” osztályokba járhattak, s a német nevéek sem részesülhettek magyar nyelvű oktatásban (8, 16, 18. o.).

⁷⁵ Uo. 4, 126. o. N. Milutinović főtitkár két cikkét – Pravda (Belgrád) és Glas Matice srpske – ismertette szól a szervezet – a Matica – tevékenységéről, elképzeléseiről: „Még háromszázezer szerbet akartak a Délvidékre letelepíteni”. (Ezt több mint kétszeresen túlteljesítették 1944-től napjainkig – A. L.) „A szerbség feladatai és a nemzeti kisebbségek” (1935). „A németek kulturális és gazdasági szervezetei” (1935–38).

⁷⁶ Mészáros Sándor: A „Híd” mint a Jugoszlávia Kommunista Pártjának folyóirata. *Hungarológiai Közlemények*, 1974/21. 75. o.

⁷⁷ Rehák László: A JKP nemzetiségi politikája a háború előtti „Híd”-ban. Uo. 93. o.

⁷⁸ A „Híd” történelmi témái. Uo. 143. o.

- ⁷⁹ 1935/3., 4., 5., 6., 9.
- ⁸⁰ Lévay Endre a „Figyelő” rovatban ír a jugoszláviai német kisebbségről. 1935/3.; Gaál: A Híd történelmi témái. *Hungarológiai Közlemények*, 1974/21. 141–142. o.
- ⁸¹ Nagy János: *Muzsla*. 1934/5., 6., 7., 8.; Illés Sándor: *Temerin*. 1935/1., 2.; Kókay Károly: *Bajmok*. 1935/5., 6., 7–8.; Muhi János: *Mól*. 1935/9.
- ⁸² 1934/3., 4., 7.; 1935/1., 3., 4., 7–8., 9., 10., 11.
- ⁸³ 1934/1., 3., 4.
- ⁸⁴ 1935/11.; 1936/2.
- ⁸⁵ 1935/10., 11.; 1936/2. Pató Imre: *A Híd repertórium, 1934–1941* (Fórum, Újvidék, 1976) c. műve alapján.
- ⁸⁶ Gaál: i. m. 140–141. o.
- ⁸⁷ Szabadkai bunyevác, aki tökéletesen tudott magyarul. 1949 után a horvátországi magyarok lapjának, a *Magyar Néplapnak*, majd a *Magyar Képes Újságnak* a főszerkesztője 1971-ig.
- ⁸⁸ Vojvodina történetének vázlata – 1937/7–8., 1938/11.
- ⁸⁹ 1937/7–8. 1, 3. o.
- ⁹⁰ „Érthető, hogy a szerbek az udvar utasításainak engedelmeskedtek, hiszen Szerbiába való hazatérésüket csak a császári hadsereg sikereitől remélhették”. 1938/2–3. 34–35. o.
- ⁹¹ 1938/9. 258–259. o.
- ⁹² 1940/11–12., 13., 14.
- ⁹³ 1940/15.; 1941/1., 2., 3.; Pató: i. m. 90–96, 129. o.
- ⁹⁴ 1939/3. M. Vojislav szerint a cikk első változata szerbül jelent meg a *Vojvodaninban* 1938 végén. „Ár ellen” (*Hid*, 1938/11.) című írását is előzményének tekintik, amelyben Pap a München utáni közép-európai helyzetet elemzi. A vajdasági viszonyokról szólva (magyar tanító- és iskolahiány, az agrárreform egyoldalúsága) valóban arra a következtetésre jut, hogy „...ezek azok a kérdések, amiket csak a szlávssággal és az összes nemzetiségekkel egyetértve oldhatunk meg”. *Ár ellen – Mártír Hidasok 1941–1945*. Fórum, Újvidék, 1982. 250, 265–269. o.
- ⁹⁵ Uo. 268. o. Gaál: i. m. 143. o.
- ⁹⁶ Löbl Iván (Iványi János) szerint a legsürgősebb tennivalók:
- a szellemi élet fórumainak egy táborba való tömörítése;
 - egységes kultúrprogram kidolgozása és végrehajtása;
 - harc az írástudatlanság ellen (az 1920-as évek elejétől csökkent a magyarul írni-olvasni tudók száma);
 - akció a magyar iskolák számának növelésére, a tanerők kiképzésére;
 - kölcsön- és vándorkönyvtári hálózat kiépítése;
 - a színpadi tevékenység szakmai színvonalának emelése;
 - népegyetemi-egészségügyi előadások szervezése. 1937/11.
- ⁹⁷ A vojvodinai magyar középosztály és az ifjúság – 1937/5.; *Ár ellen...* 189, 193. o.
- ⁹⁸ 1939/7–8., 9., 11., 12.
- ⁹⁹ Cseh (Iványi) Károly: *Ada*; Gergely Boriska: *Törökkanizsa*; Illés Sándor: *Temerin*; Kek Zsigmond (Kossa János): *Feketics* (Bácsfeketehegy); Kókay Károly: *Bajmok*;

Kovács György: *Stara Moravica* (Ómoravica); Morel András: *Srbobran* (Szenttamás); Muhi János: *Mól* (Mohol); Nagy János: *Muzsla*; Simokovics Rókus (Sántha Péter): *Bácska Topola*; Szabó Géza (Szakács Gábor): *Gornji Breg* (Felsőhegy); Szabó Mihály: *Telecska* (Bácsgyulafalva); Márton Róza (Rózsa Márta): *Nova Crnja* (Magyarcsérnye). Lásd Pató: i. m. 108–109. o.

¹⁰⁰ Településről településre bizonyítják azt az ismert tényt, hogy a magyarok gazdasági helyzete a legrosszabb. Így pl. Szenttamás lakóinak kétötöde magyar, de 43 ezer holdas határából csak 3000 (8%) volt magyar kézben; az 1300 föld- és háznélküliből 1000 volt magyar (1938/2–3. 56. o.). Ómoravicán a kisajátított 300 hold földet távoli vidékek települőinek osztottak ki, akik „...egész primitív földművelést folytattak, ami a föld minőségének leromlásához vezetett. A nép kulturális fejlődése megállt. Megszűntek a magyar iskolák és egyesületek, betiltották a magyar nyelvű színjátszást és mozit. A parancsuralom és a válság a nép erkölcsi lezüllesztéséhez vezetett. 1938/1. 4–5. o.

¹⁰¹ 1939/11. 442. o.

¹⁰² Pastyik László: A Híd Könyvtár. *Hungarológiai Közlemények*, 1974/21. 135. o.; *Sorsproblémák*. Jugoslovenska stamparija. Sombor, 1937. A Kisebbségi Könyvtár első füzeté.

„Gyöngyösi munkája... úgy gazdasági, mint kulturális téren kifogástalan és becsületes állásfoglalás... Az egyetlen helyes és követendő útra mutat rá, amikor az osztályharc elméleti sablonjától eltérve megállapítja, hogy a kisebbségi munkásnak elsősorban nemzeti-kisebbségi érdekei vannak.”

¹⁰³ *Kalangya*, 1938/5. 212–213. o.

¹⁰⁴ *Magyarokról magyaroknak. Népkisebbségi tanulmányok*. Novi Sad, 1940.

¹⁰⁵ *Hiszünk*. Zagreb, 1940. Idézet a 7. o.-ról.

¹⁰⁶ Novi Sad, 1919, 1920.

¹⁰⁷ Igaz, a békés, szelíd és vendégszerető szlávoknak a vad hunok nyomására kellett elhagyni őshazájukat, „...akik gyors lovaikon száguldva, mindenfelé raboltak, gyilkoltak, pusztítottak” (3. o.). Itt a szlávokat kettéválasztó, hasonlóképpen vad és ázsiai magyarokról még nincs szó, mint a későbbi tendenciózus munkákban.

¹⁰⁸ *A Vajdaság gyakorlati agrárreformja*. Subotica, 1925.

¹⁰⁹ Veliki Bečkerek, 1923. 22. o.

¹¹⁰ Proletárkommunizmus (1920) 36. o.

¹¹¹ Európa. 32. o.

¹¹² Veliki Bečkerek, 1925.

¹¹³ Általában középiskolát végzett tanítók, akik lelkesíti feladatokat is elláttak.

¹¹⁴ A magyar és szerb mellett németül, mert a bácskai református gyülekezetek egy része német nyelvű volt.

¹¹⁵ „Vannak vajdasági írók, de nincs vajdasági irodalom.” Idézi Mészáros Sándor: *Položaj Mađara u Vojvodini 1918–1929*. Novi Sad, 1981. 214. o.

